

Омурзакова Уулкан Тагайбековна
С. КАРАЛАЕВДИН ВАРИАНТЫ БОЮНЧА “МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ
ГОВОРДУК БЕЛГИЛЕРДИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Омурзакова Уулкан Тагайбековна
С. ОТРАЖЕНИЕ ПРОРОЧЕСКИХ ЗНАКОВ В ЭПОСЕ «МАНАС» ПО ВЕРСИИ
КАРАЛАЕВА

Omurzakova Uulkan Tagaybekovna
S. REFLECTION OF PROPHETIC SIGNS IN THE EPIC "MANAS" ACCORDING TO
KARALAEV'S VERSION

УДК 82-131

Аннотация. “Манас” эпосу кыргыз элинин турмушунун энциклопедиясы катары айтылып келет. Эпосто элдин эркиндиги үчүн күрөшү, согуштук эпизоддор баяндалат. Азыркы күндө улуу эпостун тилдик каражаттарын изилдөөгө алынып жатат. Макалада кыргыз элинин улуу манасчысы Саябакбай Каралаевдин айтуусундагы колдонулушу чектелген сөздөр (диалектилер, говорлор) жөнүндө ойлор айтылат. Эпостогу сөздөрдүн түшүндүрмөлөрү азыркы кыргыз тилиндеги түшүндүрмө сөздүктөрдөн алынат. Биз бул чакан макалабызда Саякбай Каралаевдин айтуусундагы эпостун тилиндеги колдонулушу чектелген сөздөргө токтолуп иликтөө жүргүзөбүз.

Кыргыз тилинин лексикасы кылымдар бою калыптанып, толукталып келе жатат. Тилдин өзгөрүлмөлүүлүгү лексикадан билинет. Анткени тилдеги сөздөрдүн кайсы бирлери активдүү колдонулуп, кайсы бирлери пассивдүү болуп, лексиканын составында колдонулушу чектелген сөздөр унутулуп да калат.

Түйүндүү сөздөр. Эпос, диалекти, говор, манасчы, колдонулушу чектелген лексика

Аннотация. Эпос “Манас” рассказывается как энциклопедия жизни кыргызского народа. Эпос повествует о борьбе народа за свободу, боевых эпизодах. В настоящее время изучаются языковые средства великого эпоса. В статье высказываются мысли об ограниченном употреблении слов в произношении великого манасчи кыргызского народа саябакбая Каралаева. Толкования слов эпоса взяты из толковых словарей современного кыргызского языка. В этой небольшой статье мы исследуем ограниченность употребления слов в языке эпоса, рассказанного Саякбаем Каралаевым.

Словарный запас кыргызского языка формировался и дополнялся веками. Изменчивость языка известна из словаря. Потому что некоторые слова в языке употребляются активно, некоторые пассивно, а слова, употребление которых в словарном запасе ограничено, забываются.

Ключевые слова. Эпос, диалект, диалект, рассказчик, ограниченный словарный запас

Abstract. The epic “Manas” is told as an encyclopedia of the life of the Kyrgyz people. The epic tells about the struggle of the people for freedom, combat episodes. Currently, the linguistic means of the great epic are being studied. The article expresses thoughts about the limited use of words in the pronunciation of the great Manaschi of the Kyrgyz people, sayabakbai Karalaev. The interpretations of the words of the epic are taken from the explanatory dictionaries of the modern Kyrgyz language. In this short article we explore the limited use of words in the language of the epic told by Sayakbay Karalaev.

The vocabulary of the Kyrgyz language has been formed and expanded over centuries. The variability of language is known from the dictionary. Because some words in the language are used actively, some passively, and words whose use in the vocabulary is limited are forgotten

Key words: epic, wit, historical word, narrator, limited vocabulary.

Кыргыз элинин баатырдык “Манас” эпосу элдин өткөндөгү турмушун кеңири чагылдырган энциклопедиялык мүнөздөгү элдик оозеки чыгарма болуп таанылат. Эпосту

айтуучу улуу манасчы Саякбай Каралаевден элдик эпостун толук варианты жазылып алынган. “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” деген үч бөлүмү толук деп айтсак болот, өзү кыргыздын Гомери (Ч.Айтматов) деген атка татыктуу болгон Саякбай манасчынын айтуусунда Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар бөлүмүндө сакталып тургандыгы белгилүү.

Биз бул чакан макалабызда Саякбай Каралаевдин айтуусундагы эпостун тилиндеги колдонулушу чектелген сөздөргө токтолуп иликтөө жүргүзөбүз. Ал эми каада - салттар кандай өзгөрүүгө учураса да, ал өзүнүн түпкү нугун сактап калат. Анткени ал элдин аң - сезиминде жашап, жашоо - турмушуна жана жан дүйнөсүнө сиңип калган. Кыргыз элинде учурда ар дайым колдонулуп келе жаткан салттардын бири - тергөө сөздөрү.

Кыргыз тилинин лексикасы кылымдар бою калыптанып, толукталып келе жатат. Тилдин өзгөрүлмөлүүлүгү лексикадан билинет. Анткени тилдеги сөздөрдүн кайсы бирлери активдүү колдонулуп, кайсы бирлери пассивдүү болуп, лексиканын составында колдонулушу чектелген сөздөр унутулуп да калат.

Лексика тилдеги сөздөрдүн жыйындысы, анын сөздүк составы болот. Лексикадагы сөздөрдүн баары эле бирдей колдонула бербейт. Жаш өзгөчөлүгүнө, билимине, социалдык топторго, аймактык чектелишке карата өзгөчөлүктөрү менен тилдеги сөздөр кишилердин карым-катышында колдонула берет. Айрым сөздөр аз колдонулуп, колдонулушу чектелген сөздөр тобуна кирет. Диалектилерде гана колдонулган сөздөр да активдүү болбой колдонулушу боюнча чектелген лексикага жатат.

Адабий тил – жергиликтүү диалектилердин жана жалпы элдик тилдин эң жогорку формасы. Маданияттуу социалисттик кыргыз коомунун ар бир мүчөсү, көбүнчө интеллигенциябыз өткөндөгү калдыктын бир түрү болгон диалектилик говордук тилде сүйлөбөй, советтик доордо түзүлгөн адабий тилде сүйлөө керек. Бирок, тилекке каршы, көп жерлерде кишилер адабий тилде сүйлөбөй, жергиликтүү говор менен сүйлөшөт. [1]

Диалект – адабий тилден айымаланып турган тилдик территориялык өзгөчөлүк. Кыргыз тилинде түндүк жана түштүк деген диалектилер бар. Диалектиден кичирээк аймактык тилдик өзгөчөлүк говорду түзөт. Кыргыз тилинде Чүй, Ысык-Көл, Нарын, Талас, Чаткал, Тогуз-Торо жана башка говорлор бар деп айтылып келе жатат. [2] Адабий норма түндүк диалектисине анын ичинде Ысык-Көл говоруна таянат.

Ысык-Көл говорунда 3 жана с тыбыштарынын колдонулушундагы өзгөчөлүктөрдү ала турган болсок, Ысык-Көл говорунун да өзгөчөлүктөрү бар. Мисалы: саман-заман, биз-бис, сис-сиз, бистин кыстар, (биздин кыздар) ж.б.у.с. Ошондой эле сөз башындагы н тыбышынын түшүп айтылышы да Ысык-Көл говоруна тиешелүү. Мисалы: найза-айза, ноолу-оолуу, нокто-окто, нике-ике, ноопаз-оопаз ж.б.

С.Каралаев Ысык-Көлдө туулуп өскөндүгү үчүн анын айтуусундагы “Манас” эпосунан Ысык-Көл говоруна тиешелүү болгон лексикалык бирдиктердин жолукканын көрөбүз: апси, айза, аркы, аркы өйүз, тозуп ж.б. Тыбыштык өзгөчөлүктөр түндүк диалектинин Ысык-Көл говорундагы 3 жана с тыбыштарынын алмашып айтылуусу кездешет. иси жок Алооке

Кытайды кудай урганы,
Алты миң жамбы миң кундуз
Алым алып турганы,
Айза менен кулатып,
Андан жакын келгенин
Айбалта чаап уратып,
Бөйрөгүн бузуп жол салып,
Уй түгүндөй манжууну
Уйгу-туйгу түшүрүп,
Ушинтип Манас кырды эле
Бет алдына келгенди,
Далыдан чапчып ыргытып,
Жеткен жерин *айзалап,*
Желигип байлап алуучу

Бир *оопаздын* этине,
Бир жегенде тойбогон
Жогорудагы *апсиси, айза, айзалап, оопаз*, деген сөздөргө токтолсок, нысабы напси, найза, ноопаз сөзүнүн Ысык-Көл говорунун сөз башындагы *н* тыбышынын түшүп калып айтылышын көрүүгө болот.

Эзкара акмак калдайган
Каарданып бакырып,
Толкуп жаткан кытайдан
Тобун жазды сапырып,
Сапырылган кытайда
Улугу бар, каны бар.

Эпостун башка башка манасчылардын вариантында Нескара аттуу Кытай каны Нескара кан деп берилет. Диалектилик өзгөчөлүк катары душмандардардын хандарынын бири Нескараны С.Каралаевдин айтуусунда *Эзкара* деген тыбыштык айырмачылыгы менен кезиккенин айтсак болот.

Кечүүнүн *тозуп* калыптыр,
Керишти мыктап салыптыр,
Келберсиген чоң мерген
Каражай *тозуп* алыптыр.

Кыргыз тилиндеги түндүк диалектисинин ичинде фонетика боюнча өтө айырмаланып жүргөн тыбыш *з* менен *с* тыбышынын айтылышы. Бул тыбыштардын айтылыш даражасы түштүк кыргыздарга караганда түндүк кыргыздар үчүн негизги белгилерден экендиги жөнүндө И.А.Батманов, К.К.Юдахиндер тарабынан дайым айтылып келе жатат. [3]

С.Каралаевдин вариантында түндүк диалектинин Ысык-Көл говорундагы сөз башындагы *н* тыбышынын түшүп айтылышы, *с* тыбышынын *з* тыбышына өтүп айтылышы боюнча өзгөчөлүктөр байкалып тургандай.

С.Каралаевдин “Манасында” түндүк диалектилериндеги *нечен, наркы* деген тактооч сөздөрүнүн тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап айтылганын да көрөбүз. Таш сайынган таза өлдү

Улуктан *эчен* кан,
Кызыталак канкорго
Жолуккандын баары өлдү
Аргымак салса ошондо,
Аркы өйүзгө бойлобойт,
Ал ичине түшкөндөр
Тирүүмүн деп ойлобойт.

Саякбай Каралаевдин вариантында кыргыз тилинин түндүк диалектинин Ысык-Көл говоруна тиешелүү айрым өзгөчөлүктөрүнүн толук сакталышын көрүүгө болот. Мисалы, сөз башында *н* тыбышынын түшүп айтылышы Саякбай Каралаевдин “Манасында”, бириктирилген вариантынын “Семетей” бөлүмүндө да жакшы сакталган. Сөз башындагы *н* тыбышынын түшүрүлүп айтылышы кыргыз адабий тилине да өтүп кеткен учур кездешет. Азыр элдин көпчүлүгү *ничке* деген сөзүн ордуна *ичке, нары* дегендин ордуна *ары* деп сүйлөп калган. [5]

Мына ушул *н* тыбыш сөз башында түшүрүлүп айтылышынын калдык катары говордук өзгөчөлүк деп биз Саякбай Каралаев кабинде *айза, Эзкара* деген сыяктуу говордук өзгөчөлүктөрдү белгилейбиз.

Мен *Эзкара* болгону
Кан - деп атка конгону (275)

Жогорудагылардын негизиде биз төмөнкүдөй тыянакка келүүгө болот. “Манас” эпосунун тилдик каражаттарын изилдөөгө ала турган объектилери абдан көп. Эпостун тилдик каражаттарында грамматикалык, лексикалык жактан да изилденүүчү маселелер көп. Үй тиричилигине, мал чарбачылгына социалдык абалды билдирген сөздөргө, согуштук

аракеттер, курал-жарактарынын аттарынын берилишинде, жада калса адам аттарындагы өзгөлүктөргө да кайрылып алардын лексикалык маанисин ачып, тыбыштык өзгөчөлүктөрүн иликтөөгө алуу иштерин жүргүзүү изилдөөлөрдүн милдети болуш керек. Макалада “кыргыз” деген сөздүн ар кайсы тилдердеги айтылышы, ошого байланыштуу этнонимдин жана ал туюндурган этностун тарыхый тагдырына байланыштуу кыскача ой айтылат.[6]

Колдонулган адабияттар:

1. Абдылдажан Акматалиев Классикалык изилдөөлөр. - Бишкек «ПРИНТ-ЭКСПРЕСС» – 2019.
2. А.Биялиев Кыргыз адабий тилинин нормасы. Б., 2013.
3. Г.Бакинова Классикалык изилдөөлөр. Ысык-Көл говоруна.
4. “Манас” эпосу 1-том – Б., 2019.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.- Б., 1980.
6. Абдувалиев, И. А. “кыргыз” этнониминин тарыхына кыскача сереп / И. А. Абдувалиев // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2021. – No. 3(48). – P. 131-137. – EDN CMFFRI.
7. Бакирова, Г. К. Фразеологизмы, пословицы и поговорки в киргизском языке / Г. К. Бакирова // Актуальные проблемы филологии и методики преподавания иностранных языков. – 2018. – № 12. – С. 6-10. – EDN XSPPJR.